

Nenápadný půvab ideologie

Jak **politické systémy** přežívají, aniž by se lidé vnitřně ztotožňovali s jejich ideologickými principy

Něco říkat na veřejnosti, a něco jiného vyslovovat doma. To není znak občanské schizofrenie. Tato **dvojakost**, tak hojná v „reálném socialismu“, ale vysledovatelná i v liberálních společnostech včetně současného Česka, je svým způsobem vlastně přirozená.

PAVEL KOLÁŘ, MICHAL PULLMANN

V e slavném Buñuelově filmu *Nenápadný půvab buržoazie* se skupina měšťáků opakovaně snaží uspořádat přepychovou večeři, kterou však neustále narušují nějaké vnější zásahy. Jednou si hosté spletou den, podruhé nečekaně vpadne do domu vojenská jednotka, jindy večeři přeruší útok teroristů. Buržoové však tvrději lpí na svých rituálech, na honosném stolování a vybrané konverzaci, a to i přesto, že jejich smysl je vlivem nepříznivých okolností stále více rozměňován.

Buñuel zde rozvinul téma i pro dnešní zdánlivě „postpolitický“ svět nanejvýš naléhavé: dávají soudobé ideologické rituály smysl i tehdy, jestliže si jejich uskutečňovatelé již neuvědomují jejich pravý význam, ale jen je samovolně opakují? Jak chápat „nenápadnost“ podobných rituálů, jejich jakoby nepochybnou samozřejmost?

Často se soudí, že ideologie a jejich rituály slouží politickým režimům, zejména autoritářským, k tomu, aby zamaskovaly jejich

nedostatečnou legitimitu a jejich mrzké úmysly. Jejich údajným účelem je odvést pozornost od současných potíží k minulému zlatému věku či budoucímu ráji, a tím upevnit pocit skupinové soudržnosti.

Hitler vymyslel a využil antisemitismus, Stalin třídního nepřítele a imperialisty. Američané v padesátých letech živili strašáka komunismu. Komunistické diktatury ve východní Evropě vsadily, poté co jejich beztak nejistá podpora ve společnosti začala koncem padesátých let klesat, na národoveckou, převážně protiněmeckou kartu. Například polští komunisté v čele s Gomuškou v šedesátých letech velebili polský feudální stát, který bojoval proti „Němcům“, a v roce 1966 při oslavách „Tisíciletí polského státu“ dokonce nechali před varšavským Palácem kultury maširovat středověké rytíře s brněním, štíty a kopími. Podobně jako komunističtí Gomuška, byl přehlídkami posedlý i francouzský prezident de Gaulle, zejména při oslavách dne Francouzské revoluce.

Rituály moci – moc rituálů

Představu, že podobné „rituály moci“ měly zmást, či dokonce „svést“ společnost, rozvíjely především různé teorie totalitarismu. Jejich stoupenci věřili, že ideologie a její rituály pomáhaly vládcům upevňovat moc tím, že obyvatelstvo „indoktrinovaly“; jinými slovy, že ho zbavily samostatného myšlení, schopnosti rozeznat pravdu od lži. Jednalo se tím o variaci na Marxovu myšlenku z *Německé ideologie*, v níž zakladatel „vědeckého socialismu“ popsal ideologii jako převrácené falešné vědomí, kterým vládnoucí vrstvy zastírají skutečné předpoklady a cíle svého panství. V Marxově rozboru kapitalismu

Američtí sociologové se zabývali otázkou, proč lidé podporují přerozdělování nebo ochranu životního prostředí, zároveň ale odmítají principy, které tuto praxi legitimizují

”

šlo o kořistnickou buržoazii, v teorii totalitarismu o stranicko-byrokratické aparáty.

Tento výklad může částečně objasnit, proč různé režimy nějakou dobu přetrvávají. Selhává však tehdy, má-li vysvětlit, proč se mocenské systémy hrouští. Kde se stala chyba například v reálném socialismu, když po čtyři dekády „indoktrinované“ obyvatelstvo přes noc nejenže přestalo respektovat ideologii, ve kterou nikdy nevěřilo, nýbrž odmítlo i papouškovat ideologické fráze?

Naopak historikové sociálních dějin z takzvané „revizionistické školy“ myšlenku svůdnosti „totalitní ideologie“ odmítli, když tvrdili, že lidé se v socialismu naučili žít „dvojitým životem“ – jeden ve lži na veřejnosti, druhý v pravdě v soukromí. Teze o „dvojitým životem“ měla výhodu v tom, že překonávala problém „falešného vědomí“, obsažený v teoriích totalitarismu, a umožnila postihnout klíčové okamžiky, v nichž lidé vyjadřovali svůj souhlas s režimem,

anebo ho naopak odmítali. Představa „dvojitého vědomí“ ovšem zavedla jiný protiklad: mezi pravdou a lží, mezi skutečností a předstíráním.

Jazyk mezi pravdou a lží

Třetí interpretace ideologie, kterou rozvíjeli zejména sociální antropologové, si položila kacířskou otázku, zda obě sféry – svěť ideologie a svěť autenticity, pravdy a lži – lze skutečně tak přísně oddělit. Neexistuje snad mezi nimi tvořivá spojitost? Lidé přece mohli velmi dobře rozlišovat mezi obecnými ideologickými frázemi, které stvrzovali na veřejnosti tím, že se účastnili režimních rituálů, a jejich konkrétním naplněním v každodenním životě. Přitom však nepokládali tuto dvojnásobnost za rozpor, ale svým způsobem „věřili“ v obojí.

Oficiální jazyk nebyl v tomto pohledu ani „falešným vědomím“, ani „náterem“, který měl zakrýt skutečnost. Spíše fungoval jako zastřešující „autoritativní mluva“, která není zpochybňována nebo komentována ve svém obsahu, nýbrž reprodukována ve své formě.

Pojem autoritativní mluvy zavedl ruský literární vědec Michail Bachtin, aby rozlišil dva způsoby diskurzu. Autoritativní mluvu vedeme kupříkladu tehdy, když přeřikáváme nazpaměť naučený text, a tím rituálně utvrzujeme určitý, v minulosti zakotvený řád. Na straně druhé je pak „vnitřně přesvědčivá“ mluva, kterou například děti používají tehdy, mají-li text přeříkat „vlastními slovy“. „Přesvědčivá mluva“ je schopna rozvíjet nové obsahy, je dynamická, rychle se přizpůsobuje novým podmínkám. Má dialogickou povahu a může podryvat platnost oficiálního jazyka.

Tato dvojnásobnost řeči hraje významnou roli v reprodukci mocenských vztahů. Historik Stephen Kotkin ve své studii o stalinškovské hovořil o „bolševické mluvě“, kterou si dělníci osvojili jako strategii sociálního vzestupu. Víra i nevíra přitom mohly koexistovat, nebyly v zásadním rozporu: ti, kteří „odmítali“ režim, mohli profitovat z jeho sociální politiky a náležitě ji oceňovat. Naopak i „hluboce věřící“ byli často nuceni provádět kompromisy.

Bezobsažnost jako účel

Zatímco za stalinismu určoval obsah autoritativní mluvy sám Stalin – rozhodoval o tom, co je socialismus a kdo je jeho nepřítel – v socialismu poststalinškovském (po roce 1956) a zejména pozdním (po roce 1968), se situace zkomplikovala. Se Stalinovou smrtí odešel svrchovaný vykladač komunistického dogmatu, který vrtošivě měnil tón i obsah ideologického slovníku. Po jeho odchodu nastalo interpretační vakuum.

Ideologický jazyk komunismu, se stále více uzavíral do sebe, ztrácel na dynamice, „normalizoval“ se. Ideologické floskule se bezmyšlenkovitě omílaly, někdy dokonce včetně chyb. Slova přitom neodkazovala ke konkrétnímu obsahu, málokdo v nich hledal významy. Antropolog Alexei Yurchak mluví o „hypernormalizaci“ ideologie: floskule se opakovaly právě proto, aby zněly jako „autoritativní mluva“, která má vyšší platnost. Tím se dostala navrch „performativní“ stránka jazyka, tedy jeho forma, která nabyla převahy nad stránkou „konstativní“, tedy vlastním obsahem sdělení.

Pokračování na straně 22

Nenápadný půvab ideologie

Dokončení ze strany 21

Uveďme dva příklady. Jak víme, velká část obyvatelstva se za socialismu účastnila prvomájových průvodů. Na první pohled se jednalo o apoteózu režimu: masy lidí pochodují městem až k tribuně, ze které je zdraví „vysocí straničtí a státní představitelé“. Účastníci manifestace provolávají hesla, oslavující komunistickou stranu, z reproduktorů zní optimistické písně, tisíce lidí vyjadřují nezlomnou vůli budovat socialismus. Noviny píší, jak občané vyjádřili „neotřesitelnou jednotu“ strany a lidu. Ve skutečnosti jen málokdo věnoval pozornost heslům, a někteří z účastníků manifestace dokonce ani nevěděli, kterého z „představitelů“ vlastně nesou na transparentu.

Něco podobného lze říci o volbách za socialismu, jichž se účastnila drtivá většina občanů. Voliči „podpořili“ jednotnou kandidátku, což budilo dojem masivního souhlasu s politikou strany. Jen málokdo věděl, pro koho vlastně hlasuje a proč. Mnozí lidé dokonce ani netušili, do jakého politického orgánu zrovna volí.

Co z této mizivé pozornosti vůči obsahu vyplývá? Proč se lidé nezajímali o smysl rituálních praktik? Stoupenci teorie totalitarismu měli pohotovou odpověď: tato „masová podpora“ nebyla ničím jiným než výsledkem zastrašování, pod jehož vlivem lidé přestali kriticky myslet a jen opakovali určená hesla. Ideologie je v tomto pohledu onou šalbou, které lidé pod tlakem represe podlehli.

Ve všech stabilních režimech, demokraciích i diktaturách, existuje ideologický konsenzus.

Nelze jej však chápat jako ztotožnění většiny

společnosti ideologií.

kých práv zásadně změnila britskou společnost. Nenastala ani tak změna „víry“, jako spíše materiální změna institucí a sociální struktury.

Ani další úspěšný vládce osmdesátých let, Němec Helmut Kohl, neusiloval o skutečnou ideologizaci německé společnosti. Jeho „duchovně-morální obrat“ zůstal kromě nového hodnocení německých dějin spíše dokola omílaným politickým sloganem, který měl diskvalifikovat politického protivníka. Ideologické přísliby duchovní obnovy, návratu konzervativních hodnot v německé společnosti rovněž nezakořenily. Naopak, například privatizace médií, která byla důležitou součástí Kohlovy politiky, přinesla bezuzdnou komercializaci, v jejímž důsledku pronikly na veřejnost obrazy, které ani při nejlepší vůli nelze označit za konzervativní.

Sociologické výzkumy ukázaly, že thatcherovská „revoluce“ hodnotovou orientaci britské společnosti prakticky nezměnila. Britové si neoliberální hodnoty neosvojili.

V odlišných mocensko-represivních podmínkách uskutečňovali neutralizační program Husák a Kádár. Nešlo jim o to, přesvědčit masy, aby s ideologickou záníceností budovali socialismus. Zaměřili se hlavně na materiální podněty a stabilizaci ideologického diskurzu, zatímco na ideové přesvědčování víceméně rezignovali. Namísto toho pěstovali v obyvatelstvu představu, že „není alternativ“, a po dlouhou dobu se jim to dařilo. Podobně jako Thatcherová nebo Kohl ztělesňovali „pragmatický radikalismus“, který se snažil

Není sporu o tom, že takový nátlak existoval, byl během osmdesátých let evidentně slabší. Důležitější je, že tento výklad se snaží navodit představu společnosti v socialismu coby agregátu uniformních jedinců, a přitom přehlíží individuální způsoby myšlení a jednání, jimiž si lidé vykládali svět a snažili se dosáhnout svých cílů.

Jiné vysvětlení nabídli „revizionisté“ ve zmíněné tezi o „dvojím vědomí“. Široká podpora byla podle nich projevem „neupřímnosti“: na manifestaci, v voleb nebo na schůzích se lidé hlásili k tomu, k čemu museli a čemu už dávno nevěřili, zatímco doma si pěstovali své autentické názory. Tato interpretace sice lépe odpovídá faktu, že v pozdním socialismu měli lidé na mnoho věcí různé názory, nezřídka velmi kritické. Ani ona však neobstojí, podíváme-li se z blízka na každodenní svět socialismu, v němž se „lež“ a „pravda“, „realita“ a „předstírání“ často úzce prolínaly.

„Chodoslovesní“

Toto prolínání je viditelné zejména tam, kde ideologie nepůsobila jen restriktivně (tedy kde výslovně zakazovala), nýbrž kde měla také produktivní funkci. To znamená tehdy, když otevírala možnost projevit postoje, jimiž si lidé nebyli úplně jisti. Vezměme si jako příklad všudypřítomné schůze. Lidé během nich obvykle spí, čtou si, dívají se z okna nebo nepřítomně sledují řečníka. Když však zazní „Kdo je pro?“, bez váhání zvednou ruku. Tím nedávají na jevo svůj souhlas s obsahem, nýbrž pouze bližší neurčenosť přináležitost k socialistické pospolitosti, svou identitu „normálního“ občana, který uznává existující hodnotový a mocenský systém se všemi jeho omezeními a možnostmi.

A k těmto možnostem patřilo i právo bezprostředně po schůzi hájit stanoviska odlišná od právě přijatého usnesení. Bylo by přitom zjednodušující dělit tato stanoviska na „pravdivá“ a „nepravdivá“ a rozlišovat mezi „skutečnou“ a „předstíranou“ podporou. Lidé nedeklarovali konkrétní fakta a názory, nýbrž vyjadřovali svůj souhlas s řádem věcí – tedy s tím, co „poměry“ umožňovaly i zakazovaly. Šlo o to reprodukovat formu ritualizovaných praktik, nikoliv zabývat se jejich obsahem.

To neznamená, že by oficiální ideologie byla „vyprázdňená“. Naopak, právě vážnost ideologických flokulů umožňovala lidem vnášet do „autoritativní mluvy“ své významy, požadavky a postoje, je-li „pravdivost“ byla nejistá. V tomto

Kdo ví, co si vlastně mysleli? Snímek ze III. sjezdu Socialistického svazu mládeže; Praha, říjen 1982

FOTO ČTK - KAREL MEVALD

vený než prázdny, byl neurčitý a svým způsobem irrelevantní. Důležité bylo neustálé opakování strnulé formy, které se stalo cílem o sobě. Významy ustupovaly do pozadí a stávaly se irrelevantními, respektive závisly na daném kontextu a na očekávání účastníků.

Teprve na pozadí performativní funkce ideologie je srozumitelné to, co na první pohled působí jako paradox: čím více se pozdní socialistický jazyk „normalizoval“ (šlo o pověstný „dřevěný“ jazyk nomenklatury, pro který byly typické mimo jiné hromadění substantiv a „chudoslovesnost“; připomeňme, že památné Štrougalovy „baličky“ se oficiálně nazývaly Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánového řízení národního hospodářství), tím více se otevíral prostor pro rozmanitost hodnot a zájmů ve společnosti. Jedna a ta samá flokule, například citát z Lenina nebo ze sjezdového materiálu, mohla mít odlišný smysl podle toho, kdo a v jaké situaci ji použil. Jeden význam měla, když ji pronášel vysoký stranický funkcionář na sjezdu, jiný na koncertě pořádaném SSM a znovu jiný v ústech ekonoma, který navrhoval vyšší platovou diferenciaci. Čím byla autoritativní mluva abstraktnější a méně zakotvená ve skutečnosti, tím více nových zájmů a potřeb byla do sebe schopna pojmut.

Všudypřítomný konsenzus

Ve všech stabilních režimech, demokraciích i diktaturách, existuje jistý ideologický konsenzus. Ten však nelze chápat jako vědomé ztotožňování se většiny společnosti s ideologickými obsahy. Společenská funkce ideologie spočívá právě v kolektivním opakování obecných postulatů ve veřejné sféře a jejich překodování v každodenním životě. Lidé zkrátka mohou dobře žít s tím, že na veřejnosti omílají autoritativní mluvu, třeba „rozvinutý socialismus“ nebo „tržní hospodářství bez přívlastků“, a zároveň ji v soukromí zpochybňují.

„Autoritativní mluva“ přitom není neměnnou veličinou – transformuje se v souvislosti s politickými zlomy. Tím byl pro komunistické diktatury rok 1956, kdy Chruščov odsoudil stalinские zločiny a zavedl nové principy ideologického jazyka. Stalinové hesla jako „soukromé vlastnictví vede jen k rozkrádání“

„kult osobnosti“ či „socialistická zákonost“. Lidé si však tyto nové slogany vykládali různě. Tak právě ústřední pojem kultu osobnosti, jež Chruščov původně chápal jako osobní zúčtování se Stalinem, a nikoliv jako kritiku komunistického systému, se v každodenním užívání brzy změnil v něco jiného: stal se univerzálně použitelným nástrojem k přánírování nešvarů a vyřizování účtů. „Kultem osobnosti“ bylo možné zkompromitovat okresního tajemníka či ředitele závodu, jenž se opíjel, choval se povyšene k podřízeným nebo bil svoji ženu.

Důležité bylo, že se pojmy jako „kult osobnosti“ po vzrušených debatách z jara 1956 stabilizovaly a staly se pevnou součástí stranického slovníku. Přitom se často, hlavně po ukončení rituálních úkonů nebo v soukromém prostoru, otevřeně zpochybňovaly. Pozdější „normalizátoři“ dovedli tuto praxi k dokonalosti. „Autoritativní mluva“ se v sedmdesátých letech formalizovala do té míry, že s ní šlo dělat téměř záznaky: „Vítězným únořem“ bylo možné ospravedlnit výstavbu vodovodní sítě ve vsi, pořádní diskotéky, ekologickou iniciativu nebo zvyšování cen.

Avšak i v západních demokraciích existuje formální „autoritativní mluva“ zakládající ideologický konsenzus liberálního pořádku. Také zde lze najít tvořivý rozpor mezi oficiální ideologickou mluvou, kterou lidé navenek stvrzují mechanickým opakováním a účastí na rituálech, a „vnitřní mluvou“, kdy v soukromí o těchto hodnotách pochybují. Autoritativní mluva je tu méně okázalá, více propojená s každodenností. Například uchazeči o zaměstnání musí zdůrazňovat svou „flexibilitu“, „kreativitu“, zkrátka dokonale si osvojit ideologický jazyk „výkonnosti“ a „individuálních schopností“. V soukromé sféře se o těchto principech pochybuje, či se dokonce cynicky zesměšňují. Podobně je na veřejnosti zbožšťován ideál „zodpovědného vlastníka“, zároveň se však doma nadává na to, jak to ve skutečnosti vypadá, jak nekontrolované soukromé vlastnictví vede jen k rozkrádání. Tím se ovšem současný ideologický konsenzus spíše upevňuje, než podkopává.

Ve Spojených státech se sociologové zabývali otázkou, proč Američané osobně podporují přetrvávání nebo ochotnu

(ony „socialistické“) principy, které tuto praxi v obecné rovině legitimizují. Dospěli k závěru, že rozpor mezi obhajobou abstraktních ideálů „individuálních šancí“, „výkonu“, „úspěchu“ na jedné straně a kladným postojem ke konkrétní „socialistické“ politice na straně druhé nelze chápat jako nedostatek reflexe nebo pokrytectví. Šlo spíše o to, jak si ideál „amerického snu“ osvojily různé vrstvy americké společnosti: v obecné rovině se Američané s příslušnými ideály ztotožňují, v rovině jejich konkrétního uplatnění k nim však jsou skeptičtí, až cyničtí, takže se nakonec rádi osobně zasazují o nápravu jevů, které považují za neblahé.

Pragmatický radikalismus

Jako další příklad tohoto působení ideologie lze uvést konsolidaci thatcherismu v osmdesátých letech. Zejména levicoví komentátoři si dlouho lámali hlavu, jak mohla neoliberální a z části výslovně reaktivní politika thatcherismu (nacionální a sociální šovinismus, autoritářská koncepce „silné vlády“) uspět v britském dělnickém prostředí, jemuž očividně škodila. S odstupem času lze rozeznat jistou podobnost s vývojem v pozdním socialismu, kde lidé přejímáním „autoritativní mluvy“ navenek podporovali systém, s jehož praktikami se stále méně ztotožňovali. Podobně jako v husákovském režimu, nebylo ani u thatcherismu cílem přeměnit „srdce a duše“ lidí. Thatcherová se spíše snažila neutralizovat alternativy, vytlačit je mimo „standardní“ politický rámec.

Sociologické výzkumy zároveň ukázaly, že thatcherovská „revoluce“ hodnotovou orientaci britské společnosti prakticky nezměnila. Britové si neoliberální hodnoty neosvojili a v zásadě zůstali levostředovými rovnostáři. Kupříkladu v roce 1984 věřilo 74 procent Britů, že v jejich zemi probíhá „třídní boj“. „Autoritativní mluva“ thatcherismu se soustředila na nízké zdanění, které se stalo nedotknutelnou modlou, a zejména na ideál soukromého majetku, vyjádřený v hesle „státnické demokracie“. Stabilita ideologické mluvy by však neměla zakrýt reálné změny, kdy politika kombinující hospodářské svobody

macky radikalismus, který se nyní jeví jako dominantní zeitgeist osmdesátých let. Na rozdíl od Stalina nešlo Husákově nebo Thatcherově o to být milován. Dobře věděli, že k úspěšnému vládnutí stačí vytlačit protivníka a stigmatizovat alternativy. V jednom případě se tak dělo pomocí „represivního legalismu“, tedy kriminalizováním opozice za současného dodržování formálních právních postupů, v druhém, „západním“ případě institucionálně materiální manipulací a mediálním tlakem.

Hypernormalizace jako úděl

V *Nenápadném pivubu buržoazie* Buñuel mistrně znázorňuje vnitřní spojitost mezi odsuzováním životní praxe a vychvalováním životního principu. Jeho měšťáci, o jejichž hříšnosti, až zločineckém životě vypravuje v exkurzech, uctívají vybrané chování, dobrý vkus a jemné mravy. Umí být krutí a bezohlední, v přítomnosti kněze se však před večerí pomodlí a skutečně „věří“. Nejde o „falešné“ buržoazní vědomí: Buñuel neškátulkuje dobro a zlo, správné a nesprávné. Snaží se postihnout život v jeho složitosti a proměnlivosti. Přitakávání utužujícím ideologickým rituálům jde ruku v ruce s lidskou přirozeností, u Buñuela převážně zlomyslnou, která tyto rituály zdánlivě podkopává, ve skutečnosti ale utvrzuje.

Jak se však ritualizovaná „autoritativní mluva“ jakožto ideologický tmel politických systémů vlastně rozpadá? Pohled na soudobé dějiny socialistických i liberálních režimů odkrývá po jisté době se opakující trend k „hypernormalizaci“ politických ideologií. Ustrnulé ideologie lze zajistit destabilizováním přímým zpochybněním jejich „pravdivosti“, jak se častěji stalo během pádu komunistických diktatur. Důležitějším činitelem „eroze“ je však dynamika uvnitř oficiální mluvy samotné, jejíž postupující hypernormalizace paradoxně podporuje stále větší hodnotovou rozrůzněnost, a tím i nestabilitu.

Takto fungující ideologie se zdá být součástí všech moderních politických kultur. Nakolik je nestabilita ideologií nebezpečná, nakolik je jejich neustálé se opakování vyprázdňování nežádoucí? Jaký dopad bude mít tato tendence pro současný liberální systém? To není možné říci. Jisté však je, že srovnávání současného světa s pozdním vývojem reálného socialismu (i se západním kontextem oné doby) nám může pomoci lépe pochopit vnitřní napětí a krizový potenciál poměrů, v nichž nyní žijeme.

Pavel Kolář je historik, působí na Evropské univerzitě ve Florencii.

Michal Pullmann je historik, působí v Ústavu